

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Медведева Е. Основы рекламоведения. – М.: «РИП-холдинг», 2004. – 266 с. - кітап
- 2 Волкова В.В. Дизайн рекламы. – М., 1999. –144 с. - кітап
- 3 Асанбаева С.А. Қазақ жарнамасының тілі: Оқу құралы. –Алматы, 2006. –127 б. - кітап
- 4 Солтанбекова Г.А. Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі. Фил. гыл. канд. ... диссертациясы. –Алматы, 2001. – 145 бет - диссертация
- 5 Қазақ тілінің сөздігі / Жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. –Алматы: Дайк-Пресс, 1999. –776 б. – сөздік
- 6 Русско-казахский словарь / под ред. Н.Т. Сауранбаева, Г.Г. Мусабаяева, Ш.Ш. Сарыбаева, –Алматы: Дайк-Пресс, 2005. –1152 с. - сөздік
- 7 Кожаметова Х.К., Жайсакова Р.Е., Кожаметова Ш.О. Казахско-русский фразеологический словарь. – Алма-Ата: Мектеп, 1988. –224 с. - сөздік
- 8 Нурбаева А.М., Бугенова Л.А. Государственный язык в сфере рекламной деятельности Республики Казахстан // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, “Филология ғылымдары” сериясы. - №2(68), 2019. – С. 136-142 - мақала
- 9 Бектаев К. Большой казахско-русский, русско-казахский словарь. –Алматы: “Алтын Казына”, 2001. – 701 с. - сөздік

References:

- 1 Medvedeva E. Osnovy reklamovedeniya. – М.: «RIP-holdin», 2004. – 266 s. – кітап
- 2 Volkova V.V. Dizain reklamy. – М., 1999. –144 s. - кітап
- 3 Asanbaeva S.A. Kazak jarnamasynyn tili: OKu Kuraly. –Almaty, 2006. –127 b. - кітап
- 4 Soltanbekova G.A. Kazak jarnamalary: tildik sipaty jAne olardyn yKpal etu Kyzmeti. Fil. gyl. kand. ... disertasiyası. –Almaty, 2001. – 145 bet - disertasiya
- 5 Kazak tilinin sozdigi / Jalpy red. basKargan T. Januzakov. –Almaty: Daik-Pres, 1999. –776 b. – sozdik
- 6 Rusko-kazahski slovAr / pod red. N.T. Sauranbaeva, G.G. Musabaeva, S.S. Sarybaeva, –Almaty: Daik-Pres, 2005. –1152 s. - sozdik
- 7 Kojahmetova H.K., Jaisakova R.E., Kojahmetova S.O. Kazahsko-ruski frazeologicheski slovAr. –Alma-Ata: Mektep, 1988. –224 s. - sozdik
- 8 Nurbaeva A.M., Bugenova L.A. Gosudarstvennyi iazyk v sfere reklamnoi deiatelnosti Respubliki Kazahstan // Abai atyndagy KazUPU-nın Habarsysy, “Filologia gylymdary” seriasy. - №2(68), 2019. – S. 136-142 - maKala
- 9 Bektaev K. Bolsoi kazahsko-ruski, rusko-kazahski slovAr. –Almaty: “Altyn Kazyna”, 2001. –701 s. - sozdik

МРНТИ 16.01.07

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.06>

Есбосынов Е.З.,¹ Сулейменова Ж.М.²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

² Шет тілдер және іскерлік карьера университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ-ТҮРІК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНІҢ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Түркі тілдер, оның ішінде қазақ және түрік тілдеріндегі фразеологизмдердің қолданысы, олардың көркем шығармалардағы көрінісі жекелеген тақырыптық мысалдар негізінде баяндалады. Нысанаға алынған фразеологизм мен мақал-мәтелдер қазақ тіліндегі деректермен қоса түрік және басқа да түркі тілдеріндегі қолданысы аясында мысалдармен жабдықталады. Өткен ғасырдың 80-ші жылдары жарық көрген “Қатпа Мәмед” романы бойынша алынған тұрақты сөз тіркестері, ономастикалықатаулар мен мақал-мәтелдердің түрік тіліндегі қолданысы аясы мен ұлттық реңгі туралы, тарихи және танымдық тұрғыдан маңызды тұстары баяндалып, жекелеген мысал-цитаталар негізінде ұсынылады. Осы тұрғыда қазақ және түрік тіліндегі көптеген сөздік единицалардың жалпытүркілік лексикаға тән екендігі және тарихи тұрғыда ортақ танымдық категорияға ие екендігі сипатталады.

Түйін сөздер: түрік – қазақ мақал-мәтелдері, жалпы түркілік лексика, түркітану, қазақ тілі, көркем шығарма тілі

Yesbossynov E.Z.,¹ Suleymenova J.M.²

¹ Abai Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

² University of Foreign Language and Business Career,

ETHNOLINGUISTIC CHARACTER OF KAZAKH-TURKISH PHRASEOLOGICAL UNITS

Abstract

The use of Turkish languages, including phraseological units in Kazakh and Turkish, and their reflection in the works of art (belle letters) are presented on the basis of separate thematic examples. Phraseologisms and proverbs are provided with examples in the context of their use in Turkish and other Turkish languages, including the background of data analysis in Kazakh. According to the novel "Katpa Mamed", published in the 80-ies of the last century, borrowed stable phrases, onomastic names and proverbs are individual examples. Quotations that tell about the national color, historical and educational are recommended in principle. In this context, many vocabulary units in the Kazakh and Turkish languages belong to the common Turkish vocabulary characterized by the fact that it is characteristic and historically has a common cognitive category.

Keywords: Turkish-Kazakh proverbs, general Turkish vocabulary, Turkology, Kazakh language, language of a work of art

Есбосынов Е.З.,¹ Сулейменова Ж.М.²

¹ Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

² Университет иностранного языка и деловой карьеры,
Алматы, Казахстан

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КАЗАХСКО-ТУРЕЦКИХ ФРАЗЕОЛОГИЙ

Аннотация

На отдельных тематических примерах описано использование фразеологии в тюркских языках, в том числе казахского и турецкого, и их тематические проявления в художественных произведениях. Фразеологизмы и пословицы снабжены примерами в контексте их использования в турецком и других тюркских языках, в том числе на фоне анализа данных на казахском языке. На основе иллюстрационных материалов, в том числе на примере ономастики и пословиц, описаны отдельные фразы из романа "Катпа Мамед", опубликованного в 80-х годах прошлого века. В этом контексте характерно, что многие лексические единицы в казахском и турецком языках принадлежат к обще тюркской лексике и имеют тюркские исторические корни в плане употребления и применения языковых единиц.

Ключевые слова: Казахско-турецкие фразеологизмы, общетюркская лексика, тюркология, казахский язык, язык художественного произведения

Кіріспе. Түркітану, түркология – түркі тілінде сөйлейтін халықтардың тілін, этнографиясын, фольклорын (ауыз әдебиетін), мәдениетін зерттеу нәтижесінде қалыптасқан шығыстану ғылымының жеке саласы [1, 594]. Ұлттық психологияға етене жақын, ұлттық таным-түсінік, ой-сана, көркем ой жүйесі, мәдениет, болмыс сияқты ұғымдарды тоғыстыратын және әдеби тілді дамытудағы орны айрықша тілдік единицалардың бірі – фразеологизмдер. Мұндай тілдік бірліктердің тағы бір ерекшелігі – туыстас тілдердің бір-біріне жақын екендігін, сол тілде сөйлесетін халықтардың ұлттық рухани құндылықтарының ортақ екендігін де көрсете алуында. Түркітануда фразеологизм туралы алғашқы еңбектер өткен ғасырдың 40-жылдардан бастап жарық көре бастады. Алайда, бұл – бұған дейін түркітануда тұрақты сөз тіркестер туралы еңбектер мүлдем болған жоқ дегенді білдірмейді. Мәселен, мақал-мәтелдер де тұрақты сөз тіркестерінің қатарына жатады. Елімізде оның қалыптасу негіздері мен алғышарттары, өзіндік ерекшеліктері туралы ғылыми деректердің бастауын Ш. Уәлихановтың еңбектерінен көре аламыз: Мақал-мәтелдер – әрбір халықтың көне де байырғы рухани қазынасы. Ол – өз бастауын адам баласының тым ертедегі саналы қоғам құраған балаң кезінен алып, ғасырлар бойы еленіп-екшеліп, сұрыпталып, толассыз толығып келе жатқан жанды құбылыс, халық даналығының қорланып жиналған қоры, атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып келе жатқан рухани мирасы [2, 7]. Мұны қазақ мақал-мәтелдері бойынша Стамбұл Университетінде түрік тілінде магистрлік дипломын қорғаған Ләззат Жүсіпова да атап өткен: Ш.Ш.Уәлиханов пен И.Н.Березиннің жинақтарында 19-ы ғасырдың ортасында қазақ ортасынан жазып алынған 200-н астам мақал-мәтел мен тұрақты сөз тіркестері сақталған; қар.: Istanbul Universitesi, Sosyal Bilimler Enstitusu, Nur Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. *Kazakça Atasozleri, Deyimler ve Turkiye Turkçesi*. Istanbul – 2001.

Фразеологизмдердегі ықшам, әсерлі, өрнекті, мәнерлі ой-тұжырымдардың біртұтас мағыналы, тиянақты, даяр қолданыла алу мүмкіндігіне үш түрлі тілдік факторлар – тұлғалық, мағыналық және дыбыстық үйлесімнің жымдаса келуі қызмет етеді. Сондықтан фразеологизмдер құрылымындағы осы ерекшелік олардың мағынасын ашып көрсетеді. Сонымен қатар мұндай сипат дерлік барлық түркі тілдеріне тән көрініс болып табылады.

Әдістеме. Қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі Ғ.Қалиев өзінің “Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігінде”: «Этнолингвистика (грек. *ethnos* халық, тайпа) – қызметі мен дамуының халық мәдениеті мен психологиясына қатынасын, олардың бір-біріне әсерін зерттейтін тіл біліміндегі бағыт. Неғұрлым кең мағынада этнолингвистикалық әдістердің көмегімен мәдениеттің, халық психологиясы мен мифологиясының мазмұнын зерттейтін кешенді ғылым ретінде танылады” - дей келе, Ресейдегі зерттелуі Ф.И. Бусылаев, А.Н. Афанасьев, А.А. Потемня т.б. еңбектерінен басталады деп көрсетеді [3,407]. Тіл мен сол тілде сөйлеуші этностың (халықтың) қатыстығын яғни бір-біріне әсер етіп отыратын лингвистикалық және этносқа қатысты факторларды өзара байланыстыра зерттеуші саланы тіл білімінде этнолингвистика деп атайды, деген “Лингвистикалық терминер сөздігі” атты еңбегінде О.С.Ахманова [4,529].

Этнолингвистика – этнос болмысын оның тілі арқылы танып-білу мақсатында туындаған лингвистиканың (тіл білімінің) жаңа да дербес саласы болғандықтан, дүниежүзілік тілдердің бір-бірімен туыстығы мен алшақтығын анықтауда да өзінді үлесін қоса алады. Бұлай болатын себебі олардың зерттеу нысандарының ортақтығы мен зерттеу әдістеріне байланысты. Осыған орай, қазақ тіл білімінің көрнекті өкілі К. Аханов өзінің “Тіл білімінің негіздері” деген еңбегінде былай дейді: “Әр түрлі тілдердің өзара бір-бірімен туыстығы, туыс тілдердің топтары дүниежүзіндегі тілдерді тарихи және салыстыра зерттеудің нәтижесінде, салыстырмалы-тарихи методты пайдалана білудің арқасында ғана айқындалады Атап айтқанда, роман тілдері, герман тілдері, иран тілдері, түркі тілдері, фин-угор тілдері деп топтастыру және дүниежүзіндегі басқа да тілдерді әр топтарға бөліп жіктеу салыстыра зерттеудің нәтижесінде ғана іске асады” [5,473].

Нәтиже мен талқы. Этнолингвистиканың зертеу нысаны – этностың тілі. Ал негізгі мақсаты – сол тіл арқылы этностың болмысын танып-білу. Бұл баршаға түсінікті нәрсе болып көрінгенімен, әр түрлі көзқарастың барлығы, әркімнің әр түрлі бағытта әрекет етуі қалыпты жағдай болса керек. Өйткені қай ғылым саласы болмасын, өзінің қалыптасу дәуірінде ең алдымен бағыт бағдарын, өз тұжырымдамасы мен қағидаттарын, зерттеудің әдіс-тәсілдерін анықтап алуға тырысады. Сондықтан да этнолингвистиканың нысаны мен маусат-мүддесін айқындаудағы бұл тәрізді әр түрлі көзқарастардың болуы заңдылық. Көптеген тілші ғалымдардың пайымдауынша, оның зерттеу нысаны – барлық жағдайда да этнос тілі екендігі айтылады. Алайда ғылым-білім саласында тілге тікелей қатысты, оны әр тұрғыдан зерттеуші, оған арқа сүйеуші пәндер аса мол. Олардың біразы этнос тіліне байланысты этнолингвистикамен де тамырлас. Мұның айғағын қазақ тілінде жиі қолданылатын мына мақал-мәтелдің түркі тілдеріндегі көрінісінен байқауға болады: *Біреу тойып секіреді, біреу тоңып секіреді*: түрік тілінде – ақ esner, tok gegirir; қырым татар тілінде - ақ kekirir, tok segirir; қырғыз тілінде – ақ kekiret, tok sekiret; қарақалпақша – bireu toyup sekiredi, bireu tongip sekiredi; башқұртша – bireu tuup kekire, bireu tump hikire; қарашайша - ақ esner, tok kekirir [6. 55]. Осы мысалдан-ақ түркі тілдеріндегі мақал-мәтелдер тілдік тұлғасы мен мағыналық астары ортақ болып, аздаған айтылымдық ерекшелікке ғана ие екендігін көре аламыз

Осы тұрғыдан алғанда фразеологизмнің тілге қатысты салаларының өзі кең ауқымды, зерттеу саласы аса мол екенін айта аламыз. Мысалы түрік жазушысы Яшар Кемальдың “Қатпа Мәмед” романында жиірек ұшырасатын этоним сөздер мен этнос болмысын аңғартатын мақал-мәтелдер мен тұрақты сөз тіркестерін, оның ішінде ономастикалық атауларды осыған қосуға болады.

Ономастикалық атаулардың тілден алар орны ерекше. Кез келген тілдің лексикалық қорының негізгі қабатын жалқы есімдер құрайды. Жалқы есімдерсіз адамзат қарым-қатынасы болуы мүмкін емес. Белгілі ғалым-топонимист Э.М. Мурзаев былай деп жазған: “Қазіргі әлемді географиялық атауларсыз елестету мүмкін емес. Пошта, телеграф, темір жолдар өз қызметін тоқтатады, ұшақтар әуежайда, кемелер аты жоқ кеме тоқтайтын жерлерде тұрып қалған болар еді. Ал газеттер жер шарының әр жерінде болып жатқан оқиғаларды қалай жеткізер еді? Бұл ойды ары қарай дамытып, кісі аттары, жануарлар, ғарыш, планеталар, әдеби және басқа ғылыми, өнер шығармалары, тағам т.б. атауларын қатыстырып айтуға болады”, деп тұжырымдайды [7,3]. Осы пікірді көркем шығармаға қатысты пайымдасақ, жалқы есімдерсіз олардың да ешқандай мән-мағынасы болмай қалатынын түсінеміз. Сол себептен қандай да болмасын көркем шығарманың негізін жалқы есімдер құрайтынын айта аламыз. Көркем шығарма адамзаттың дүниетанымымен тығыз байланысты және оның көркем-эстетикалық қабылдауын жаңғыртатын дүниесі болғандықтан оның өн бойында адам есімдері мен жер-су атаулары ерекше қызмет атқарады. Түрік жазушысының “Қатпа Мәмед” романында да осындай тілдік бірліктерге мол орын берілген. Олардың басым көпшілігі роман оқиғасына қатысты адамдар есімі болып келсе, енді бір тармағы кейіпкерлер әрекет ететін жер-су атаулары, сондай-ақ бірен-саран болса да түрік халқының күнделікті өмірінде тұтылатын тұрмыс-тіршіліктік атаулар екені анық. “Қатпа Мәмед” романын оқи бастағанның өзінде Тавр тауы (Toros Dagları), Жерорта теңізі (Akdeniz), Чукурова; -қазақша мағынасы «шұңқыр, терең сай: чукурова, (Çukurova) және Дикенли жазығы – Тікенек дала (Dikenliduzu), Анаварзу (Anavarza) елді мекені, Дейірменолук қыстағы (Degirmenoluk Koyu), Ақшатау тауы (Akşadag) сияқты жер-су атауларымен қатар, мирт (Анатолия аумағына тән өсімдіктің бір түрі, латынша Mirtus: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мирт>), қарағай, қызыл қайың, тікенек т.б. өсімдік атауларын; Теке сақал Әбді (Abdi Aga), Қатпа Мәмед (Ince Memed), Қара Мыстық (Kara Mistik), Сүлеймен (Suleyman), Сары қожа (Sarı Umme) секілді адам есімдері, құман,

бидай көже, бөрік, шарық сияқты ас-су атаулары мен тұрмыстық заттардың атаулары көзгешалынады. Әрине, кісі есімдері мен жер-су атаулары түрік тілінде қалай айтылып-жазылса, Яшар Кемальдың “Қатпа Мәмед” романының Қ.Мұхамеджанов аударған қазақша нұсқасында [8] сол күйі қолданылған. Ас-су атаулары мен тұрмыстық заттардың атаулары қазақша балама атауымен берілген. Ал бұлар негізінен жалпытүркілік лексикалық қор қатарына жататын сөздер болып табылады.

Мақал-мәтелдер де этоним сөздер сияқты ұлт тілінің, ұлт мәдениетінің көрсеткіші болып табылады. Қазақ халқының осы мұрасына тән өзіндік ерекшеліктер жайлы көптеген зерттеушілер кезінде көрсетіп, айтып кеткен. Көрнекті фольклорист ғалым Ә.Диваев өзінің «Тарту» деген еңбегінде: “мақалдарының көбі өзінің дәлдігі, өткірлігі жөнінен суретшінің қыл қаламына ілігуге сұранып тұрғандай. Өйткені, онда қазақтың көшпенді де еркін өмірін қамтитын тірі келбеті тұр” [9,28.], – деп жазады. Қазақ тіл білімінде халық философиясының көрінісі саналатын мақал-мәтелдердің зерттелуі, қалыптасу негіздері мен алғышарттары, өзіндік ерекшеліктері М.Әуезов, М.Ғабдуллин. М.Әлімбаев, М.Балақаев, Б.Адамбаев сияқты т.б. ғалымдардың еңбектерінде жақсы қарастырылған [10, 77].

Мақал-мәтелдер сияқты тілдің лексикалық құрамының бір саласы **тұрақты сөз тіркестер** де ұлт тілінің ғана емес, ұлт мәдениетінің де көрсеткіші болып табылады. Сондықтан тіл лексикасының бір тобы – тұрақты сөз тіркестерді зерттеу тіл білімінде үнемі назарында болып келеді. Көркем әдебиетте көп қолданылатын тілдің көріктеуіш тәсілдерінің бірі – мақал-мәтелдер. Көркем әдебиетіндегі кейіпкер тілінде де мазмұн мен ойды беруде қолданылған мақал-мәтелдердің қызметі ерекше. Мақал-мәтелдер – қазақ этносына тән дүниетаным мен сананың айқын айғағы, халық даналығы мен философиялық толғанысының, эстетикалық танымы мен тағлым-тәлімінің, өркениеті мен мәдениетінің – барша болмысының айғағы» деген пайымдау айтады. Мұндай құбылысты Яшар Кемальдің аталмыш еңбегінен байқай аламыз: Қ.М. романы; “*Нені ексең, соны орасың* (Ne ekersen onu biçersin) деген, – деді Ақсақ Әли” (232-б.), “*Қарға баласын асырасаң, көзіңді шұқиды* (Kargayı besle gozunu oysun), *арық адамды асырасаң, аузы-мұрныңды қан етеді* (Buyutur beslersen bir seni yemeye kalkar) деуші еді» (264-б.), “*Менің онсыз да бір аяғым көрде (бір аяғым жерде) жүр гой*” (Bir ayağı çukurda olmak) (265-б.), “*Төзімнің уын ішсең, рахаттың балын жейсің*” (Çekilen çile kutsaldir) (346-б.), “*Ендігі жерде не бел кетер, не белбеу кетер, аямай-ақ тартып жіберемін-ау деймін*” (368-б.) деген сияқты сөйлемдерде берілген мақал-мәтелдер арқылы айтылар ойды нақты жеткізуді мақсат еткен. Мұндай орнымен үйлесімді қолданылған мақал-мәтелдер көріктеуіш құрал ретінде мәтін тілін жандандыра әсерлендіруге қызмет етіп, белгілі бір құбылыстың негізін дәл бейнелеуде өзіндік ерекшеліктермен жұмсалады. Жоғарыда мысалға келтірілген сөйлемдердегі мақал-мәтелдерден халықтың бағзы замандардан келе жатқан этносқа тән өмір тәжірибесінің көрінісін байқауға болады. Мұны мақал-мәтелді ана тілдерінде “ата сөзі” яки “атаның сөзі” деп атап кеткен түрік халқының зерттеуші ғалымдары да ұдайы еске салып отырады: “Түрік халқының бойына да ойына сіңіп “қанымен араласып” кеткен сөз орамдары бар. Ол – мақал-мәтелдер. Мұны ұлттық байлығымыз деп айта аламыз. Түрік мақал-мәтелдері тәңірі мен пайғамбардың көзінде нұр шашып, адамды өзіне баурап алады. Бұлар – рухы бар сөздер. Аса сенімді және киелі сөздер. Көне мақал-мәтеліміз былай дейді: Ата сөзіміз Құран аяты емес, бірақ соның жанынан еріп, бір елі қалмай маңайлап жүреді (Atalar sozu Kur’ana girmez, yanınca yetisur - Birlikte kosup gider; ondan geri kalmaz)”. Мақал-мәтелдеріміз ғасырлар бойы үздіксіз жүрген сынақ-сұрыптаудан сүрінбей өткен ой-санамыздың жемісі. Ол ұлттың ойын біріктіретін, жан-дүниесін бір арнаға тоғыстыра алатын рухани байлығымыз [11, 5]. Мақал-мәтелдердің идеялық-эстетикалық мән-мағынасы, мазмұны оқырманға сөз құдіреті, сөз қуаты арқылы жетеді, оны әсерлендіреді, ойландырады, иландырады. Ұлттық таным-түсінік, ұлттық ой-сана, ұлттық көркем ой жүйесі, мәдениет, болмыс сияқты ұғымдарды тоғыстыратын ана тілі байлығының бір көрінісі тұрақты сөз тіркестер (фразеологизмдер) адамзатқа ой-өрісін, пікір-көзқарасын, әлемді түсініп-түйсінуді мейлінше толық, барынша ұғынықты, әсерлі етіп жеткізу үшін қажет әмбебап құрал болып табылады.

Қорытынды. Халықтың тұтас бітім-болмысын ұлттық психологиямызға етене жақын ұғымдармен, ұлттық нақыш-баяумен шебер көрсететін және әдеби тілді дамытудағы орны айрықша тілдік единицалардың бірі – фразеологизмдер. Олардағы жиі кездесетін терең мазмұнды тұжырымдар әсерлі, бейнелі түрде оқырман ойында тез сақталып, жатталып қалуға бейімділігімен назар аудартады. Бұл әсерлегіш, бейнелегіш, мәнерлегіш, жинақтағыш тілдік единицада адам өмірінің алуан қыры қамтылып, адамдық позиция жалпы адамзаттық құндылықтармен қабыстырылады, белсенді іс-әрекетке үндейді, бір сөзбен айтқанда, адам өмірінің мән-мағынасын, философиясын бейнелеп, мәнерлеп, ұшқыр оймен жеткізеді. Осыған орай, қазақ тіл білімінің көрнекті ғалымы К. Аханов өзінің “Тіл білімінің негіздері” деген еңбегінде оған мынадай анықтама береді: “Кемінде екі сөздің тіркесуінен жасалған, мағынасы біртұтас, құрамы мен құрылымы тұрақты, даяр қалпында қолданылатын тілдік единица, әдетте, фразеологиялық оралым деп аталады” [5,7]. Мұндай уәж тек қана қазақ тіліне ғана емес барлық түркі тілдеріне де қатысты болса керек. Қазақ тіліндегі «мақал-мәтел» мен түрік тіліндегі «ата сөзінің» түркі жұрттарында мынадай эквиваленттері бар екен: *қанатты сөз, насихат, жауһар сөз, алтын сөз, тілдің гүлзары, халық мектебі, халық өсиеті, рух бейнесі, ақылдың көзі*. Ал Азербайжан, Ирак, Ауғанстан, Иран, Сирияда өмір сүріп жатқан түркімендер «аталар сөзі» немесе «ескілер сөзі» деп айтса, сақа-якуттар *хоһооно*, тоболдар *тақмақ*, хақас жұрты *сөспек* дейді. ҚХР, Шыңжаңның Хотан өңіріндегі қырғыздар *табма* десе, қазақ, қырғыз, ұйғыр, өзбек, қарақалпақ,

казан татары, башқұрт, қырым татары, түркімен, солтүстік Ауғанстан, Иран түркімендері мақал және нақыл деуді жөн деп санайды [6, 11]. Фразеологизмдердің қалыптасуында ұлттық дүниетаныммен қоршаған ортаға деген көзқарастың ұлттық колориті сақталып, халықтың салтпен дәстүрінің тұрмыстық дәреже мен күнделікті тіршіліктегі ролі айқын сезіледі. Ал, көркем шығармалар халықтың ғасырлар бойы ұлттық санасында жинақталған және сақталған тұрақты сөз орамдарын еркін игеруге аса бейім болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Халы қаралы қ Түркі стан Энциклопедиясы. -Алматы, Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 2000 ж. Түркі тану – түркология: Ә.Қайдар, Ш.Ибраев. -594 б.
- 2 Уәлиханов Ш. Шығармаларының толық жинағы. -Алматы: Ғылым, 1978 ж. -260 б.
- 3 Қалиев Ф. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. -Алматы: Сөздік-Словарь, 2005 ж. - 440 б.
- 4 Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. -М., Советская Энциклопедия, 1966 г. 571 б.
- 5 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. –Алматы: Санат, 1993 ж. -663 б. - кітап
- 6 Ozkul Çobanoglu. Turk Dunyasi Ortak Atasozleri Sozlugu. Ataturk Kultur Merkezi Yayını: 301/7. Ankara 2004. -519 б.
- 7 Мәдиева Г.Б., Иманбердиева С.Қ. Ономастика: Зерттеу мәселелері. -Алматы: Атамұра, 2005 ж. - 240 б.
- 8 Яшар Кемаль. Катпа Мәмед. Роман. Орысшадан аударған Қалтай Мұхамеджанов. Алматы – 1981 ж. -336 б.
- 9 Диваев Ә. Тарту; Құраст.: Ф. Оразаева. - Алматы: “Ана тілі”, 1992 ж. -256 б.
- 10 Қайдар Ә. Халық даналығы. (Қазақ мақал-мәтелдерінің түсіндірме сөздігі және зерттеу). - Алматы: “Толғанай Т”, 2004 ж. -559 б.
- 11 Omer Asım Aksoy. Atasozleri ve Deyimleri Sozlugi. Inkilap Basımevi, 2007. -1204 б. - кітап
- 12 Istanbul Uni versite si, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nur Di li ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi. Kazakça Atasozleri, Deyimler ve Turki ye Türkçesi. Istanbul – 2001. -448 б.

References:

- 1 Haly Karaly K Turki stan Ensiklope diasy. -Almaty, Kazak ensiklope diasy Bas redaksiyası, 2000 j. Turki tanu – turkologia: A.Kaidar, S.Ibraev. -594 b.
- 2 UAlihanov S. Sy garmalaryny n toly K jinagy. -Almaty: Gylym, 1978 j. -260 b.
- 3 Kaliev F. Til bilim terminde rinin tusındırme sozđı gı. -Almaty: Sozđı k-SlovAr, 2005 j.- 440 b. –slovAr
- 4 Ahmanova O.S. SlovAr lingvistiche skih terminov. -M., Sovetskaja Ensiklope dia, 1966 g.571 b.
- 5 Ahanov K. Til bilimnin negizderi. –Almaty: Sanat, 1993 j. -663 b.
- 6 Ozkul Çobanoglu. Turk Dunyasi Ortak Atasozleri Sozlugu. Ataturk Kultur Merkezi Yayını: 301/7. Ankara 2004. -519 б.
- 7 MAdieva G.B., Imanberdieva S.K. Onomastika: Zertteu meseleleri. -Almaty: Atamura, 2005 j. -240 b.
- 8 Iasar Kemal. Katpa Mamed. Roman. Oryssadan audargan Kaltai Muhamedjanov. Almaty – 1981 j. -336 b.
- 9 Divaev A. Tartu; Kurast.: F. Orzaeva. - Almaty: “Anatili”, 1992 j. -256 b.
- 10 Kaidar A. Halyk danalygy. (Kazak maKal-mAtelderinin tusındırme sozđı gı jAne zertteu). - Almaty: “Tolganai T”, 2004 j. -559 b.

МРНТИ 16.01.09

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.07>

Жиренов С.А.¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ МИФОЛОГИЯСЫНДАҒЫ ОРНИТОНИМДЕРДІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мақалада адам баласының құстар әлемімен қатынасының мифтік кезеңдегі байланысының өткен дәуір мен бүгінгі заман аралығындағы арақатынасы лингвокогнитивтік тұрғыдан қарастырылады. Этнос дүниетанымындағы орнитонимдердің қатысуымен жасалған мифтік мәтіндердің мәдени семантикасынан этностың әлем туралы түсінігінің тілдегі бейнесі талданады. Зерттеу жұмысында орнитонимдерге соның ішінде Самұрық құспен Құмай туралы қалыптасқан прецедентті мәтіндердегі логикалық, когнитологиялық, мифологиялық, поэтикалық, лингвистикалық модельдер жиынтығының тезаурусы түзілген. Қазақ мифологиясындағы орнитонимдер арқылы жасалған тілдік бірліктер этностың дүниетанымымен, мәдениетімен, психологиясымен, салт-дәстүрімен тығыз байланысты екендігі көрсетілген. Этностың ұлттық болмысын